

УДК 343.982.4

М.А. Грига, ад'юнкт Навчально-наукового інституту підготовки фахівців для підрозділів слідства та кримінальної міліції Національної академії внутрішніх справ

ДОСЛІДЖЕННЯ ПІДПИСІВ, ВИКОНАНИХ ЗА ДОПОМОГОЮ ТЕХНІЧНИХ ПРИЙОМІВ, У СИСТЕМІ ЗАВДАНЬ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Розглянуто питання криміналістичного дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, у тому числі ідентифікаційного та неідентифікаційного (діагностичного, класифікаційного) характеру, визначено місце цього виду експертних досліджень у системі завдань судової експертизи.

Ключові слова: дослідження підписів, завдання судової експертизи, ідентифікаційні та діагностичні дослідження, складні та нетипові експертні завдання.

Рассмотрены вопросы криминалистического исследования подписей, выполненных с помощью технических приемов, в том числе идентификационного и неидентификационного (диагностического, классификационного) характера, определено место данного вида экспертных исследований в системе задач судебной экспертизы.

In article criminalistic research of the signatures executed by means of techniques is considered, from the point of view of existence of elements of research in it identification and not identification (diagnostic, classification) character, and also the place of this type of expert researches in system of problems of judicial examinations is defined.

В умовах стрімкого розвитку засобів оперативної поліграфії підпис залишається чи не єдиним рукописним елементом у сучасному документообігу, що зумовлює надзвичайну актуальність його дослідження як об'єкта судової експертизи. Упродовж останніх років в експертній практиці разом з традиційними видами підписів (шляхом вільного наслідування) дедалі частіше трапляються підписи, виконані за допомогою технічних прийомів (йдеться про підписи, виконані за допомогою технічних засобів (копіювально-розмножувальної техніки, факсиміле)), і підписи, виконані шляхом застосування традиційних технічних прийомів (на просвіт, з попередньою олівцевою підготовкою тощо). Експертне дослідження таких об'єктів є доволі складним, має комплексний характер і неоднозначно оцінюється фахівцями як певний рід (вид) криміналістичних досліджень.

Метою цієї статті є визначення місця дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, у складній ієрархії завдань, які вирішує судова експертиза.

Окремі аспекти проблемних питань дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, неодноразово розглядали у своїх працях криміналісти

Л.Ю. Ароцкер, В.Ф. Берзін, М.Є. Бондар, О.В. Воробей, В.Г. Гончаренко, Е.О. Івакін, Н.О. Комісарова, В.В. Ліповський, А.Н. Лисенко, В.К. Лисиченко, З.С. Меленевська, Н.Є. Новоселецька, В.Ф. Орлова, Т.В. Орлова, М.В. Салтевський, М.Я. Сегай, Т.О. Сукманова, І.Я. Фрідман, С.А. Ципенюк та інші. Проте питання щодо віднесення дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, до певного роду (виду) експертних досліджень і надалі залишається дискусійним.

Класифікація завдань, які вирішують експерти-криміналісти, формувалася й уточнювалася у процесі становлення та розвитку судової експертизи як галузі криміналістичної техніки. До 70-х років минулого століття існувала традиційна диференціація завдань судової експертизи на два великі класи: ідентифікаційні та неідентифікаційні. Таку саму класифікацію було прийнято і в судово-почеркознавчій експертизі. При цьому під ідентифікаційним завданням (відповідно до вимог судово-слідчої практики — запитань слідчих, суддів) розуміли встановлення факту наявності чи відсутності тотожності конкретного виконавця рукопису, виконання рукописів однією чи різними особами, групової приналежності особи, яка виконала рукопис [1, с. 19]. Неідентифікаційне завдання трактувалося як встановлення факту впливу на виконання рукопису умов письма, незвичної пози, стану алкогольного сп'яніння, навмисного викривлення почерку тощо, яке також вирішували відповідно до вимог судово-слідчої практики — запитань слідчих, суддів [1, с. 28].

З формуванням і розвитком окремих криміналістичних теорій (не лише теорії ідентифікації, але й експертної діагностики, класифікації, ситуалогії) у літературі висловлюються пропозиції щодо розмежування неідентифікаційних завдань на діагностичні, класифікаційні, ситуаційні та реставраційні, а також уточнюється поняття «ідентифікаційне завдання».

Так, серед криміналістів виникає дискусія щодо розмежування групової та індивідуальної ідентифікації. Зокрема, Ю.Г. Корухов відносить до ідентифікаційних завдань також встановлення групової належності [2, с. 68]. Іншої думки дотримується Р.С. Белкін, який вважає, що «...криміналістична ідентифікація — це тотожність як рівняння самому собі одиничного індивідуально визначеного об'єкта» [3, с. 432]. Такої самої думки дотримується В.Ф. Орлова, яка визначає безпосереднім об'єктом ідентифікаційного дослідження «...індивідуально визначену систему якостей (ознак), властиву об'єкту ідентифікації» [4, с. 53, 54].

Ґрунтовне узагальнююче дослідження проблем криміналістичної діагностики провів Ю.Г. Корухов, який бачив предмет криміналістичної діагностики як пізнання змін, що відбулися в результаті вчинення злочину, причин і умов цих змін [2, с. 96]. Відтак учений визначив динамічний характер об'єктів діагностичного дослідження, що було підтверджено й іншими авторами. Зокрема, на думку В.Ф. Орлової, встановлювати (розпізнавати) потрібно не власне матеріальні утворення, а їх «поведінку», дії, що мають характер окремих подій відносно основної події злочину [4, с. 54, 55].

Метою класифікаційних досліджень В.Ф. Орлова вважає віднесення об'єкта до визначеного класифікацією розряду, класу (встановлення родової (групової) належності з урахуванням різних порядків) [4, с. 59]. Водночас низка авторів не відокремлюють класифікаційних завдань від діагностичних. Зокрема, Т.В. Аверьянова вважає, що визначення природи досліджуваного об'єкта перед віднесенням його до певного класу є діагностичним завданням [5, с. 172].

Суперечливими є позиції науковців і щодо винесення в окрему категорію ситуаційних завдань, адже їх доволі складно відокремити від діагностичних. Так, на думку В.Ф. Орлової, основним критерієм для диференціації діагностичних і ситуаційних досліджень є ступінь спільності ситуацій, які встановлюють за їх допомогою. «Якщо діагностичні завдання як об'єкт передбачають елементарну окрему подію, — пише В.Ф. Орлова, — то в ситуаційному завданні як об'єкт виступає система таких подій, яка має окремий (але більш загальний ніж елементарна подія) або загальний (основна подія злочину) характер» [4, с. 60]. Ю.Г. Корухов, дотримуючись іншої думки, зазначає, що «...будь-яка криміналістична діагностика — це аналіз кримінальної ситуації... і називати на цій підставі завдання ситуаційним було б невірним» [2, с. 78].

До проблематики систематизації завдань почеркознавчої експертизи звертаються у своїх дослідженнях і сучасні науковці. Так, Н.О. Комісарова, досліджуючи ідентифікаційні, класифікаційні, неідентифікаційні (діагностичні) та ситуаційні види дослідження підписів, пов'язує ідентифікаційні дослідження зі встановленням конкретного виконавця підпису або виконання однією особою різних підписів, окремих фрагментів підпису тощо. «Дослідження підписів посідає значне місце серед ідентифікаційних почеркознавчих експертиз. Це малоінформативні об'єкти, під час дослідження яких у багатьох випадках неможливо відповісти на поставлені запитання», — стверджує вона [6, с. 7—9].

Класифікаційні дослідження передбачають встановлення за допомогою підписів і почерку характерних рис (якостей) особи, притаманних певній групі осіб-виконавців. Н.О. Комісарова зауважує, що додаткове проведення психічної та психолого-почеркознавчої експертизи сприятиме визначенню типу і властивостей нервової системи людини (особливо темпераменту), патологічних її особливостей і рис характеру [6, с. 8]. Крім того, науковець підтримує позицію В.Ф. Орлової щодо неідентифікаційних (діагностичних) досліджень, метою яких є розпізнання часу та умов виконання конкретного підпису і стану виконавця. Однак вона звертає увагу на те, що теорія і методика діагностичних досліджень у судово-почеркознавчій експертизі перебувають ще у стадії розробки [6, с. 8]. Ситуаційні дослідження, на думку Н.О. Комісарової, передбачають встановлення взаємозв'язку підписів і подій або обстановки (урахування всіх аспектів ситуації: часу, місця, структури, способу скоєння злочину, засобів, що застосовувалися для його вчинення). Незважаючи на певну схожість діагностичних і ситуаційних досліджень, кожне з них має специфічні особливості [6, с. 9—10].

Проблеми систематизації діагностичних завдань судово-почеркознавчої експертизи стали предметом дослідження Е.О. Івакіна. Учений вважає, що властивості почерку, які використовують для індивідуальної ідентифікації, значною мірою вивчені криміналістами. Меншою мірою досліджено ті властивості почерку, які несуть інформацію про зовнішні обставини виконання рукопису і внутрішній стан виконавця, а також ознаки почерку, що дозволяють вирішувати класифікаційні завдання (встановлення статі виконавця, його віку тощо). Не вирішено також низку теоретичних питань, пов'язаних з віднесенням цих видів досліджень до тієї або іншої групи [7, с. 4].

Цікавою є думка науковця щодо визначення класифікаційних завдань. Він, зокрема зазначає, що ця група завдань тяжіє до завдань ідентифікаційного характеру,

але оскільки вона має певні відмінності від останньої, справедливо виокремити її в самостійну групу класифікаційних завдань [7, с. 11].

Водночас Е.О. Івакін окреслює такі діагностичні завдання, які вирішують шляхом проведення судово-почеркознавчих досліджень: встановлення факту незвичності письма, визначення характеру цієї незвичності, групи чи різновиду обставин, які вплинули на виконавця почеркового об'єкта, а іноді і конкретної причини, яка викликала зміни у звичайному почерку певної особи [7, с. 12].

Аналізує існуючі погляди щодо класифікації завдань судово-почеркознавчої експертизи сучасний російський учений Т.В. Орлова. Науковець, розглядаючи дві основні групи почеркознавчих досліджень (ідентифікаційні та неідентифікаційні), узагальнює погляди російських криміналістів щодо виокремлення завдання зі встановлення групової належності об'єктів в окрему категорію завдань судово-почеркознавчої експертизи з огляду на те, що під час встановлення групової належності процес дослідження та висновки експерта базуються на теорії схожості, класифікаційних даних, розроблених наукою [8, с. 83].

Вважаючи, що наведена теза стосується, ймовірно, вирішення класифікаційних завдань, дещо іншої думки (яка, до речі, є слушною) дотримується український вчений І.В. Пиріг, який говорить про відсутність принципової різниці між поняттями «класифікація», «встановлення групової належності» і «групофікація» [9, с. 31].

Т.В. Орлова звертає увагу на суперечності, які існують у висловлюваннях криміналістів щодо визначення експертних завдань, зокрема, наводить думку А.Р. Шляхова, який вважає неідентифікаційні дослідження «експертизами факту» (тобто висновок експерта в цьому випадку полягає у констатації факту чи його відсутності). Р.С. Белкін та А.І. Вінберг спростовують цю точку зору, зауважуючи, що криміналістична експертиза — це завжди встановлення та пояснення факту. Такими фактами можуть бути тотожність об'єкта, наявність змін, які відбулися в ньому, придатність об'єкта слугувати для здійснення будь-яких дій тощо [8, с. 84].

У своїй праці Т.В. Орлова наводить думку А.Р. Шляхова про диференціацію ідентифікаційних і неідентифікаційних експертиз за методами дослідження: «Порівняльне дослідження не проводять у випадках, коли перед експертизою поставлено завдання щодо з'ясування сутності факту» — і протилежну думку І.Д. Кучерова: «...у неідентифікаційній експертизі так само, як і при ототожненні, використовують метод порівняння. Але порівнюють не два об'єкти, що характерно для встановлення тотожності, а зіставляють два різночасових стани одного і того самого об'єкта» [8, с. 84, 85].

Незважаючи на все різноманіття поглядів щодо диференціації завдань судово-почеркознавчої експертизи на ідентифікаційні, неідентифікаційні та класифікаційні, більшість авторів схиляються до думки, що всі зазначені види досліджень пов'язані між собою, а інколи взаємозумовлені. Як зазначає Н.О. Комісарова, ідентифікаційні та діагностичні дослідження тісно пов'язані між собою, і найчастіше діагностувати конкретну причину можна тільки у процесі ідентифікації, а до цього процесу як один з етапів входить діагностування [6, с. 10]. Цю думку підтримує і Е.О. Івакін, стверджуючи, що розмежувати ці види дослідження вкрай складно, адже доволі часто вирішення, наприклад, ідентифікаційного завдання, вимагає від експерта проведення діагностичного дослідження, і навпаки.

Вирішення класифікаційного завдання зі встановлення віку виконавця часто-густо потребує вирішення діагностичних завдань стосовно стану його здоров'я на момент виконання рукопису [7, с. 9—10].

Погоджуються з цією позицією і практики. Зокрема, експерти-почеркознавці Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України М.Є. Бондар і Т.А. Сукманова зазначають, що наведена диференціація завдань почеркознавчої експертизи є певною мірою умовною, адже на практиці інколи буває доволі складно віднести конкретне експертне завдання до певного класу [10, с. 57].

Показовим прикладом взаємозв'язку ідентифікаційних і діагностичних почеркознавчих досліджень є саме криміналістичне дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів. Першочерговим завданням, яке вирішує експерт-почеркознавець під час проведення досліджень таких підписів, є встановлення ознак незвичного виконання (ознак технічної підробки). Вирішення цього завдання, безперечно, належить до діагностичних, адже пов'язане зі встановленням наявності чи відсутності у досліджуваному об'єкті незвичності письма та характеру так званого «збиваючого» чинника.

З розвитком та упровадженням у всі сфери людської діяльності засобів оперативної поліграфії й новітніх комп'ютерних технологій питання щодо виконання підпису набуває особливої гостроти. Адже часто на практиці доволі складно відрізнити підпис, виконаний звичними засобами письма, від підпису, отриманого за допомогою факсимільного кліше чи з використанням можливостей сучасної комп'ютерної або копіювально-розмножувальної техніки. Встановлення певного способу нанесення графічного об'єкта, виду копіювального апарата чи друкарського обладнання належить до компетенції фахівців у галузі судово-технічної експертизи документів. Проте фахівець у галузі почеркознавства має відрізнити власне підпис (об'єкт, нанесений рукописним способом) від його зображення. Це зумовлено тим, що часто виникають ситуації, коли документ, який містить спірні графічні об'єкти, потрапляє на дослідження безпосередньо експерту-почеркознавцю і першим завданням дослідження для нього стає визначення способу нанесення об'єкта [10, с. 60].

Зазначене часто не враховують під час формулювання питань, які виносять на вирішення експертизи. Наприклад, ставиться запитання про справжність підпису, виконаного у документі певною особою (ідентифікаційне завдання), а насправді досліджуваний об'єкт власне не є підписом, а лише його зображенням, нанесеним за допомогою певних технічних засобів. У такому випадку слід насамперед вирішувати завдання щодо способу нанесення зображення підпису, що є, на думку експертів-почеркознавців, обов'язковим етапом (підзавданням) почеркознавчого дослідження [10, с. 60].

У спеціальній літературі немає однозначного підходу до віднесення завдання зі встановлення способу нанесення підпису до конкретного виду експертних завдань. На думку Т.В. Орлової, якщо розглядати виконання підпису за допомогою комп'ютерної та копіювально-розмножувальної техніки як один з видів технічної підробки, то визначення способу підробки належить до вирішення діагностичних завдань [8, с. 89]. Водночас М.Є. Бондар і Т.О. Сукманова дотримуються думки, що це завдання за своїм характером слід віднести до класифікаційних [10, с. 60].

Суперечливість позицій науковців ще раз засвідчує той факт, що поділ експертних завдань є доволі умовним. У будь-якому випадку, встановлюючи спосіб виконання графічного об'єкта, експерт за результатами вивчення та аналізу діагностичних ознак, які характеризують певний спосіб його нанесення, у підсумку вирішує класифікаційне завдання, тобто відносить зображення об'єкта до певної групи (класу) (наприклад, встановлюючи у підписі певний симптомокомплекс діагностичних ознак, експерт відносить його до певної групи (класу), зокрема підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів).

Спірним залишається питання і щодо можливостей ідентифікаційного дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів. Ця категорія почеркових об'єктів є складною з огляду на те, що у підписах, виконаних у такий спосіб, проявляється доволі обмежений обсяг ознак почерку їх виконавця. Це надзвичайно ускладнює їх ідентифікаційне дослідження [11, с. 150]. Ставиться під сумнів також сама доцільність такого дослідження, а для визнання підпису несправжнім слідству та суду достатньо встановлення лише способу його виконання (вирішення діагностичного завдання) за допомогою технічних прийомів.

Експерти-почеркознавці визначають низку чинників, що значно ускладнюють ідентифікаційне дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, до яких належать можливість маскуванню способу виконання досліджуваного підпису та необхідність поділу зображень первинного та вторинного підписів і окремого почеркознавчого дослідження кожного з них [12, с. 254—257].

Незважаючи на складність такого дослідження, деякі експерти вважають, що в досліджуваному підписі можуть проявитися ознаки почеркової навички іншої особи, що дозволить вирішити ідентифікаційне завдання (адже можливі випадки, коли копіювання чужого підпису буде настільки невдалим, що в ньому у достатній кількості відобразяться ознаки почерку та підпису виконавця) [13]. Ідентифікація також можлива і за умов наявності у почерку виконавця підпису індивідуально-характерного комплексу ознак, викликаних певними постійними фізіологічними вадами (наприклад, хронічним захворюванням).

Однією з вагомих проблем дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, є відсутність єдиного підходу до проведення ідентифікаційного дослідження, що значно ускладнює роботу експертів. За такого стану справ непоодинокими є випадки, коли, наприклад, висновок первинної експертизи стосовно виконання підпису з наслідуванням іншою особою, а не тією, від імені якої він значиться, не підтверджується під час проведення повторної експертизи, за результатами якої встановлюють, що спірний підпис виконано шляхом перемальовування на провіт. Питання про тотожність (ідентифікацію) не вирішують навіть за наявності стійких відмінностей.

Отже, дослідження підпису, виконаного за допомогою технічних прийомів, однозначно можна віднести до діагностичного, але лише в тій його частині, яка стосується встановлення природи досліджуваного об'єкта, тобто способу його нанесення (це підпис, виконаний звичайними засобами письма, чи це лише зображення підпису, нанесене за допомогою факсиміле чи копіювально-розмножувальної техніки). У подальшому, визначившись, що підпис, наприклад, є відбитком факсиміле, можна вирішити питання ідентифікаційного характеру, а саме: чи був справжній підпис особи моделлю для виготовлення цього факсиміле. А якщо у

результаті вирішення діагностичного підзавдання буде визнано, що підпис виконано за допомогою копіювально-розмножувальної техніки, то можна розпочати вирішення ідентифікаційного завдання щодо встановлення конкретного апарата, за допомогою якого його було виконано. Однак це завдання інших видів експертиз, зокрема техніко-криміналістичного дослідження документів. Дослідження комп'ютерної інформації із зображенням бланків документів, відбитків печаток, підписів та інших реквізитів, а також програмного забезпечення, які могли використовуватися для такої підробки, належить до завдань судової комп'ютерно-технічної експертизи.

Вочевидь проблема визначення характеру дослідження (діагностичного чи ідентифікаційного) підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, певним чином пов'язана з відсутністю одностайної думки науковців щодо визначення поняття, класифікації видів та об'єктного віднесення цієї категорії підписів до певного роду (виду) судових експертиз.

З огляду на складність розмежування ідентифікаційних і діагностичних завдань дослідження таких почеркових об'єктів деякі науковці вважають їх інтеграційними, тобто такими, в яких ідентифікаційна та діагностична мета поєднуються: «Кожну якість, яка відображається в ознаках почерку (підпису), можна розглядати як джерело ідентифікаційної та діагностичної інформації, а дослідження, що проводиться для вирішення такого інтеграційного завдання, — як єдиний процес» [10, с. 59]. Як зазначає В.Ф. Орлова, «...залежно від того, яке завдання — ідентифікаційне чи діагностичне — є кінцевим завданням експертизи, відповідно діагностика чи ідентифікація будуть виступати як підзавдання» [4, с. 58].

Як відомо, одним із критеріїв диференціації завдань судової експертизи є ступінь складності дослідження певного об'єкта. Питання систематизації завдань за цим чинником пов'язане з поняттям «проблемність завдання», яке характеризується ступенем визначеності. У визначеному завданні достатньо інформації для вирішення питання. Невизначене завдання характеризується недостатністю інформації, наявністю багатьох альтернатив, тому в першому випадку завдання буде простим, в другому — складним [14, с. 17—18].

Дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, однозначно належить до складних завдань судової експертизи. По-перше, це зумовлено тим, що внаслідок стрімкого розвитку інформаційних технологій і загальної їх доступності цей вид дослідження постійно поповнюється новими, «досконалішими» способами підробки. Внаслідок цього методика експертного дослідження потребує постійного вдосконалення та внесення відповідних змін і доповнень. По-друге, дослідження таких підписів потребує застосування широкого кола методів і різних знань (почеркознавства, техніко-криміналістичного дослідження документів, комп'ютерно-технічного дослідження тощо).

Як свідчать результати опитування експертів, криміналістичне дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, належить до нетипових (специфічних) завдань судової експертизи.

Отже, на завершення слід зазначити, що встановлення способу виконання (нанесення) підпису є діагностичним завданням або підзавданням криміналістичного дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, залежно від питань, які винесено на вирішення експертизи. А встановлення конкретного

виконавця підпису або конкретного технічного засобу, за допомогою якого нанесено досліджуваний підпис, належить до ідентифікаційних завдань почеркознавчого або техніко-криміналістичного дослідження документів. Крім того, криміналістичне дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, належить до інтеграційних, складних і нетипових завдань судової експертизи.

Список використаної літератури

1. *Винберг А.И.* Словарь основных терминов теории и практики судебно-почерковедческой экспертизы / А.И. Винберг. — М., 1981. — 187 с.
2. *Корухов Ю. Г.* Криминалистическая диагностика при расследовании преступлений : науч.-практ. пособ. / Ю.Г. Корухов. — М. : НОРМА-ИНФРА, 1998. — 288 с.
3. *Белкин Р.С.* Курс криминалистики : учеб. пособ. для вузов / Р.С. Белкин. — М. : ЮНИТИ-ДАНА ; Закон и право, 2001. — 837 с.
4. *Орлова В.Ф.* Принципы классификации задач криминалистической экспертизы / В.Ф. Орлова, А.Р. Шляхов // Актуальные проблемы теории судебной экспертизы. — М., 1984. — 187 с.
5. *Аверьянова Т.В.* Судебная экспертиза. Курс общей теории / Т.В. Аверьянова. — М. : Норма, 2008. — 480 с.
6. *Комісарова Н.О.* Криміналістичне дослідження підписів, виконаних в умовах обмеженого зорового контролю : автореф. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец.12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / Н.О. Комісарова. — К., 2003. — 18 с.
7. *Івакін Е.О.* Теоретичні та методичні питання неідентифікаційних досліджень в судовому почеркознавстві : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / Е.О. Івакін. — К., 2002. — 18 с.
8. *Орлова Т.В.* Теоретические основы и практика криминалистического исследования подписей : дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец.12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза» / Т.В. Орлова. — М., 2003. — 165 с.
9. *Пиріг І.В.* Класифікація судових експертиз за характером завдань, що вирішуються / І.В. Пиріг // Криміналістичний вісник. — 2011. — Вип.1 (15). — 218 с.
10. *Бондар М.Є.* К вопросу классификации задач судебно-почерковедческой экспертизы / М.Є. Бондар, Т.А. Сукманова // Криминалистика и судебная экспертиза. — 2009. — Вып. 55. — С. 55—64.
11. *Воробей О.В.* Техніко-криміналістичне дослідження документів. Навчально-методичний посібник / Воробей О.В., Мельников І.М., Волошин О.Г. — К. : Центр учбової літератури, 2008. — 304 с.
12. *Сукманюк О.А.* К вопросу идентификационного исследования подписей, выполненных при помощи технических приемов / О.А. Сукманюк // Экспертное обеспечение правосудия на современном этапе судебно-правовой реформы : сбор. науч.-практ. матер. — Симферополь, 2000. — С. 254—257.
13. *Липовский В.В.* Экспериментальные данные о стереотипности некоторых структурно-геометрических характеристик подписей / В.В. Липовский, В.Н. Садиленко // Криминалистика и судебная экспертиза. — 1991. — Вып. 42. — С. 40—44.
14. *Меленевська З.С.* Судово-почеркознавча експертиза : навч.-метод. посіб. / Меленевська З.С., Свобода Є.Ю., Шаботенко А. І. ; за заг. ред. І.П. Красюка. — К. : Укр. центр духовн. культури, 2007. — 280 с.